

<https://helda.helsinki.fi>

Helios ja astrologiset kuva-aiheet bysanttilaisissa synagogissa

Bonnie, Rick

Suomen eksegeettinen seura
2016

Bonnie , R 2016 , Helios ja astrologiset kuva-aiheet bysanttilaisissa synagogissa .
julkaisussa K Valkama , H von Weissenberg & N Nikki (toim) , Raamattu ja magia . Suomen
Eksegeettisen Seuran julkaisuja , Nro 110 , Suomen eksegeettinen seura , Helsinki , Sivut
330-345 . <https://doi.org/10.5281/zenodo.437866> , <https://doi.org/10.31885/9789515150684>

<http://hdl.handle.net/10138/232728>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.437866>

unspecified
publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

RICK BONNIE

Helios ja astrologiset kuva-aiheet bysanttilaisissa synagogissa

Johdanto

Kuva auringonjumala Helioksesta, jota ympäröi astrologiset eläinradan merkit ja neljää vuodenaikaa symboloivat naishahmot (nk. eläinratamotiivi, ”zodiac motif”) yleistyy kuva-aiheena nykyisen Israel-Palestiinan synagogissa bysanttilaisella ajalla (324–636 jaa.).¹ Tämä kuva-aihe, Helios ja eläinrata, on löytynyt arkeologisissa kaivauksissa kuuden synagogan keskilaivan lattiamosaiikeista (Bet Alfa, Hammat Tiberias, Huseifa, Na‘aran, Sepforis ja Susija). Figuratiivista taidetta esiintyi laajalti juutalaisissa konteksteissa (esim. Bet Shearim, Sepforis, Dura Europos) jo ennen bysanttilaisten synagogien rakentamista Palestiinassa. Helios ja eläinrata -motiivin lisäksi joidenkin bysanttilaisten synagogien lattioissa oli geometrisia kuva-aiheita ja eläinaiheita kuvaavia mosaiikkeja. Toisissa kuvattiin raamatullisia henkilöitä. Näitä ovat esimerkiksi Daavid Goljatin aseistuksen kanssa (Meroth) tai Simsonin hahmo (Khirbet Wadi Hamam ja Huqoq).

Kaikista kuva-aiheista Helios ja eläinrata -motiivi on kuitenkin laajimmalle levinnyt ja toteutukseltaan yhtenäisin aiheenvalinta synagogien lattiamosaiikeissa. Motiivi on varmasti myös yksi erikoisimmista, ainakin nykynäkökulmasta. Miksi tällaiset, meidän näkökulmastamme selkeästi ”ei-juutalaiset” aiheet, kuten astrologiset eläinradan merkit ja auringonjumala Helios, on kuvattu juutalaisessa pyhäkössä alueella,

¹ Käännös Kirsi Valkama ja Hanne von Weissenberg.

jonka väestö oli vahvasti juutalaista? Kenen toimeksiannosta mosaiikit tehtiin ja mikä niiden tarkoitus oli? Entä kuinka synagogassa käyneet aikalaiset ymmärsivät nämä kuva-aiheet? Nämä kysymykset ovat askarruttaneet tutkijoita jo lähes sata vuotta, mutta yleisesti hyväksyttyä näkemystä asiasta ei ole löytynyt. Helios ja eläinrata -aihe on ehkä kiehtovin antiikin juutalaisen taiteen motiiveista.

Kuva-aihe on hyvin kiistelty tutkijoiden keskuudessa siksi, että se liittyy laajempaan tieteelliseen keskusteluun rabbiinisen juutalaisuuden hegemoniasta ja kehittymisestä valtavirran uskonnoksi myöhäisantiikin Palestiinassa.² Jotkut pitävät Helios ja eläinrata -motiivia todisteena jonkinlaisesta hellenisoituneesta, mystisestä liikkeestä tai maagisesta traditiosta myöhäisantiikin Palestiinan juutalaisuudessa. Liikkeen tai tradition oletetaan kehittyneen vastapainona ”valtavirtajuutalaisuudelle”, jonka piirissä noudatettiin ja toteutettiin rabbien välittämiä lakeja (jotka sisältyvät heidän kirjoituksiinsa). Toiset taas pyrkivät rajaamaan Helios ja eläinrata -motiivin ilmaantumisen rabbiinisen juutalaisuuden sisälle ja vastustavat ajatusta, että kuva-aiheet tulisi ymmärtää todistusaineistoksi ei-rabbiinisesta juutalaisuudesta. Tämän näkemyksen mukaan rabbit suvaitsivat enemmistön suosimia ”ei-juutalaisia” elementtejä ja symboleita, vaikka eivät niitä täysin hyväksyneetkään. Näin kuva-aiheet osoittivatkin ajan rabbiinisen juutalaisuuden olleen luonteeltaan sallivaa.

Tämän artikkelin tarkoituksena on esitellä ja arvioida erilaisia tulkintoja, joita Palestiinan bysanttilaisten synagogien Helios ja eläinrata -aiheelle on annettu. Tulkinnot pyritään liittämään laajempaan keskusteluun ajan juutalaisuuden luonteesta ja kehityksestä. Ensin tämä taiteellinen kuva-aihe on kuitenkin kuvailtava ja liitettävä sekä arkeologiseen että kulttuuriseen kontekstiinsa.

² Ks. keskustelun historiasta Schwartz 2002. Itse asiassa keskustelu Palestiinan bysanttilaisajan juutalaisuuden luonteesta ja kehityksestä käynnistyi monelta osin juuri ensimmäisten Helios ja eläinrata kuva-aiheiden löydyttyä synagogista arkeologisissa kaivauksissa (erityisesti Bet Alfa mosaiikki, joka kaivettiin jo 1929).

Helios ja eläinrata kuva-aiheena ja kuvien konteksti

Helios ja eläinrata -aiheita tunnetaan Israel-Palestiinan bysanttilaisajan juutalaisista synagogista kuusi. Näistä varhaisin on ajoitettu 300-luvun jälkipuoliskolle jaa. ja se on löydetty koristamasta synagogan lattiaa Hammat Tiberiaasta, nykyisen Tiberiaan kaupungin lähiöstä Gennesaretinjärven länsirannalta.³ Hyvin säilyneet mosaiikkilattiat on kaivettu esiin myös Sepforiksen synagogasta (400-luvun alku jaa.) ja Bet Alfasta (500-luvu jaa.), joka sijaitsee länteen Bet-Seanista.⁴ Kolme muuta Helios ja eläinrata -aihetta ovat erittäin huonosti säilyneitä. Susijan (300-luvun loppu / 400-luvun alku) synagogasta Juudean vuorten eteläosasta löydetty mosaiikki on myöhemmin peitetty geometrisia kuvioita kuvaavalla mosaiikilla.⁵ Huseifasta (400-luvun puoliväli), Karmelin vuoren rinteillä sijaitsevasta synagogasta löydetyssä mosaiikissa vain neljän vuodenajan ja muutaman eläinradan merkin symbolit ovat säilyneet.⁶ Na'aranin synagoga (500-luku) lähellä Jerikoa, on myös huonosti säilynyt kohde. Siellä suurin osa kuvista on tuhottu myöhemmän ikonoklastisen hävityksen yhteydessä.⁷ Näiden kuuden mosaiikin lisäksi Helios ja eläinrata -motiivi on saattanut koristaa myös Jafian, Khirbet Wadi Hamamin ja Bet-Seanin synagogia, mutta niiden mosaiikeista on säilynyt niin pieniä osia, että varmuutta asiasta ei ole.⁸

Helios ja eläinrata -motiivissa on nelikulmaisen kehyksen keskellä kaksi sisäkkäistä ympyrää. Sisempään ympyrään on kuvattu auringonjumala Helios (tai kuten Sepforiksessa, kymmenen säteen ympäröimä auringonkehrä), joka ratsastaa neljän hevosen vetämillä vaunuilla.

³ Dothan 1983, 27–70. Vaikka Dothan (1983, 66–67) ajoittaa synagogan rakennusvaiheen, jolloin mosaiikki tehtiin, 300-luvun alkuun, on suurin osa tutkijoista nykyään sitä mieltä että ajoitus tulisi siirtää vähintään 300-luvun jälkimmäiselle puoliskolle. Ks. esim. Dunbabin 1999, 189 n. 6; Magness 2005, 10–13.

⁴ Sepforis: Weiss 2005, 104–141. Bet Alfa: Sukenik 1932.

⁵ Gutman, Yeivin & Netzer 1981, 126.

⁶ Avi-Yonah 1934.

⁷ Vincent 1919; 1921; 1961.

⁸ Jafia: Barag 1993. Khirbet Wadi Hamam: Leibner & Miller 2010, 239–240. Bet Shean: Zori 1967; Hachlili 2013, Fig. V-33.

KUVA 1. HAMMAT TIBERIAAN SYNAGOGAN MOSAIKKILATTIA. YLLÄ HELIOS JA ELÄINRATA-MOTIIVI. ALLA TOORA-ARKKU JA JUUTALAISIA ESINEITÄ. (KUVAT: JUHA PAKKALA).

Tämän ympyrän ulkopuolella on laajempi ympyrä, joka on jaettu kahdeentoista säteittäiseen osioon. Jokaisen osion sisällä on yksi eläinradan merkki ja sen nimi hepreaksi. Ulompi ympyrä lähes koskettaa neliön muotoista kehystä jättäen neliön kulmiin kolmikulmaiset alueet, joihin jokaiseen on kuvattu yksi neljästä vuodenaajasta personifioituna naishahmona (naisen rintakuvana). Mosaiikissa naishahmon viereen on kirjoitettu hepreaksi tämän kuvaaman vuodenaajan ensimmäisen kuukauden nimi.

Eläinratoja kuvaavissa osioissa on kuitenkin huomattavia eroja. Esimerkiksi Na‘aranissa ja Huseifassa eläinradan merkit on järjestetty myötäpäivään kun taas Hammat Tiberiaassa, Sepforiksessa ja Bet Alfassa ne kulkevat vastapäivään. Lisäksi Hamat Tiberiaassa ja Sepforiksessa eläinradan merkit vastaavat niitä vuodenaikoja, joita paneelin kulmissa kuvataan, kun taas Huseifan, Bet Alfaan ja Na‘aranin mosaiikeissa ei ole tällaista järjestystä. Lopuksi, eläinradan hahmot Hammat Tiberiaassa, Sepforiksessa ja Huseifassa on aseteltu niin, että niiden päät ovat kohti keskusympyrää, sen sijaan Bet Alfaan ja Na‘aranin hahmojen päät ovat ulospäin ja niiden jalat ovat kohti keskusympyrää.

On syytä korostaa, että Helios ja eläinrata -motiivi ei ollut lattiamosaiikkien ainoa kuva-aihe. Kaikissa kuudessa tunnetussa tapauksessa Helios ja eläinrata -motiivi oli synagogan keskilaivan lattiamosaiikin keskellä osana paljon laajempaa kompositiota. Esimerkiksi Hammat Tiberiaassa eläinratamotiivia reunustaa synagogan oviaukon puolella nelikulmainen kuvakenttä eli paneeli, jossa oli kahdeksan kreikankielistä dedikaatio- eli lahjoituspiirtokirjoitusta (dedicatory inscription), joita reunustaa kaksi heraldista leijonaa. Eläinratamotiivin toisella puolella, synagogan Toora-kääröjen säilyttämiseen käytetyn arkun tai kaapin (Torah shrine) vieressä, on nelikulmainen paneeli, johon on kuvattu Toora-arkku, jota reunustaa pareittain juutalaisia symboleja (*menora*, *sofar*, *lulav*, *etrog* ja suitsutuslapio [incense shovel]). Samankaltainen kolmiosainen rakenne tunnetaan myös Bet Alfaasta. Suurimpana erona on sisäänkäynnin viereen kuvattu paneeli, jossa kuvataan Raamatun kertomuksista Iisakin uhraus. Kuvan vieressä on lisäksi Abrahamin ja Iisakin nimet hepreaksi sekä hepreankielinen inskriptio, joka viittaa jakeeseen 1. Moos. 22:12.

Neljän muun mosaiikin kompositio on vaihtelevampi (esim. Sepforiksen mosaiikki koostuu kolmen paneelin sijasta seitsemästä paneelistä), mutta niissä kuvatut aiheet ovat varsin samankaltaisia kuin Hammat Tiberiaan ja Bet Alfaan mosaiikeissa. Iisakin uhraaminen on kuvattu myös Sepforiksessa. Muita Raamatun kertomuksia ovat esimerkiksi enkelin vierailu Abrahamin ja Saaran luona (Sepforis) ja Daniel leijonien luolassa (Na'aran, Susija). Paneeli, jossa on kuvattuna Toora-kääröjen säilytysarkku ja sitä reunustavia juutalaisia symboleita, löytyy läheltä varsinaista Toora-arkkua jokaisesta synagogasta yhtä lukuun ottamatta – Huseifassa paneeli sijaitsee sisäänkäynnin luona.

Yhteenvetona voidaan todeta, että edellä kuvatut mosaiikkilattiat ja niissä esiintyvät Helios ja eläinrata -motiivit ovat keskenään hyvin samankaltaisia, vaikka yksityiskohtien tasolla niissä on paljon eroja. Myös löytökonteksteissa on sekä yhtäläisyyksiä että eroja. Mosaiikit poikkeavat toisistaan esimerkiksi siinä, että ne on löydetty eri puolilta Palestiinaa ja erityyppisistä asuinpaikoista, sekä maalais- että kaupunkiasutuksista. Lisäksi löydöt ajoittuvat koko bysanttilaisajalle. Vaikka motiivi omaksuttiin juutalaisuuteen laajemmasta kreikkalais-roomalaisesta maailmasta, sen kuvamaailma on mitä ilmeisimmin tarkoituksella suunniteltu juutalaiseen jumalanpalveluskontekstiin sopivaksi. Palestiinan synagogien Helios ja eläinrata -motiivien ajallisesti lähimmät ikonografiset paralleelit löytyvät yhden kylpylän lisäksi pääosin eliitin asuintaloista.⁹ Näiden profaanien rakennusten lisäksi Neitsyt Marian luostarista Bet-Seanista on löydetty mosaiikki (kuudennelta vuosisadalta jaa.), jossa kuvataan Helios ja kuun jumalatar Selene eläinradan hahmojen ympäröiminä.¹⁰

Helios ja eläinrata -motiivin erikoisuutta korostaa se, että juuri näihin synagogissa oleviin mosaiikkeihin ei viitata suoraan missään tunne-

⁹ Ruokailutila (*triclinium*) *Kalenteritalossa* (keskikehä on pääosin tuhoutunut, mutta siinä on kuvattuna mahdollisesti Helios), Antiokia, Syyria (2. vs. jaa.); vastaanottotila *Villa Rusticassa*, Münster-Sarmsheim, Saksa (3. vs. puoliväli jaa.); ruokailutila rakennuksessa (keskikehään on kuvattu Selene ja Helios ja komposition kulmiin neljä tuulta), Sparta, Kreikka (4. vs. jaa.); ruokailutila, Tessaloniki, Kreikka (5. vs. jaa.); Tallarasin kylpylä (Helios, joka on nostanut oikean kätensä siunaavaan asentoon, mutta jolla ei ole vaunuja), Astypalaeen saari, Kreikka (5. vs. jaa.). Tästä vertailevasta materiaalista (ja laajemmin kirjallisuudesta) ks. Levine 2012, 323–26; Hachlili 2013, 373–82.

¹⁰ Fitzgerald 1939, 6–7, Pls. vi–viii.

tussa kirjallisessa lähteessä. Siinä missä Josefus nimenomaisesti toteaa eläinratamotiivin olleen kielletty Jerusalemin temppelissä myöhäisellä toisen temppelin ajalla,¹¹ Qumranin teksteistä ja muusta aikakauden kirjallisuudesta löytyy jonkin verran viittauksia eläinradan merkkeihin.¹² Maininnat yleistyvät myöhemmässä juutalaisessa kirjallisuudessa kuten joissain midrasheissa ja *pijjutim*-kirjallisuudessa (juutalaisia liturgisia runoja).¹³ Toisenlainen esimerkki eläinratakuva-aiheiden juutalaisesta käytöstä löytyy kirkkoisä Epifanios Salamilaisen tekstistä kolmannelta vuosisadalta:

Tässä ovat jälleen heidän heprealaiset nimensä niille, joita he väärin pitävät planeettolina, vaikka [kreikkalaiset, jotka] petollisesti johtivat maailman jumalattomuuteen, kutsuivat niitä eläinradan merkeiksi: Tela', Sor, T' omin, Zar' tan, Ari, Bethulah, Moznaim, 'Akrabh, Qesheth, G' di, Dalli, Daggim. Seuraten kreikkalaisia, ilman mitään syytä, he, tarkoitan fariseukset, käänsivät samat termit hepreaksi seuraavasti. Oinas on mitä he kutsuvat nimellä Tela'; Härkä on Sor; Kaksoiset, T' omim; Rapu, Zar' tan; Leijona, Ari; Neitsyt, Bethulah; Vaaka, Moznaim; Skorppiooni, 'Akrabh; Jousimies, Qesheth; Kauris, G' di; Vesimies, Dalli; Kalat, Daggim.¹⁴

Yksikään näistä kirjallisista teksteistä ei kuitenkaan tarjoa yksiselitteistä kuvausta, joka voitaisiin liittää mosaiikkien kuviin. Relevantteja tekstejä, jotka käsittelevät Heliosta, on vielä vähemmän. Tärkein on juutalainen käytännöllisen magian käsikirja *Sefer Ha-Razim* (*Salaisuuksien kirja*; mutta ks. myös *Numeri Rabbah* 12.4), joka on yleisesti ajoitettu kol-

¹¹ Josefus, *Juutalaissodan historia* V, 5.214: ”Kankaalla [temppelissä] oli nähtävissä koko taivaankansi, eläinradan kuvioita lukuun ottamatta.” (suom. Pauli Huuhtanen).

¹² Esim. 4Q138 (Brontologian); 4Q186 (4QHoroscope), mutta myös Josefus, *Juutalaissodan historia* 5.217. Katso myös 2. Henok 30: ”And I appointed the sun over the illumination of the day, but the moon and stars over the illumination of the night. And the sun goes in accordance with each animal, and the twelve animals are the succession of the months.” (Charlesworth 1986, I:150).

¹³ Esim. Tanhuma, Vajehi, 16. Pijjutim runoista ks. Fine 2005, 202–204. On hyvä huomata, että keskiaikaisissa askenasi-käsikirjoituksissa eläinratakuva-aiheet ovat melko yleisiä ja liitetään usein erimerkiksi Rabbi Eleazar ha-Qalirin sadetta ja kastetta käsitteleviin pijjutim-runoihin. Tämä ei kuitenkaan vielä osoita linkkiä pijjutim-runojen ja varhaisempien Helios ja eläinrata -motiivien välillä.

¹⁴ Epifanios, *Panarion* [Lääkelaukku] 16.2.4–5 (käännös englanniksi: Williams 2009, 43–44).

mannelle tai neljännelle vuosisadalle jaa.¹⁵ Kirja sisältää rukouksia Heliokselle, joka kuvataan voimallisena enkelinä, superenkelinä:

Pyhä Helios, joka nouset idästä, taitava merenkulkija, auringon säteiden varma ohjaaja, luotettava [todistaja], joka ammoisina aikoina asetit paikalleen [taivaiden] mahtavan kehän, pyhä järjestyksen luoja, taivaan akselin hallitsija, Herra, Säteilevä johtaja, Kuningas, Soturi.¹⁶

Helios ja eläinrata -motiivin erilaisia tulkintoja

Mikä oli eläinratamotiivin merkitys? Esitettyjen tulkintojen ongelma on, että lähes kaikki tutkijat pyrkivät löytämään kattavan selityksen, joka koskee kaikkia eläinratamotiivia hyödyntäneitä synagogayhteisöjä, ottamatta huomioon motiivin eri variaatioita, erilaisia esiintymiskonteksteja ja pitkää ajanjaksoa, jonka aikana aihetta käytettiin. Yhden varhaisimmista tulkinnoista esitti E. R. Goodenough, joka identifioi Helioksen kosmosta hallitsevaksi Israelin jumalaksi.¹⁷ Hänen mukaansa Helios ja eläinrata -motiivi oli todiste mystisestä, ei-rabbiinisesta juutalaisuudesta, josta oli säilynyt vain vähän mainintoja teksteissä. Ehdotus oli erittäin provosoiva, sillä Goodenoughin aikana tutkimuksessa oli vallalla näkemys monoliittisesta rabbiinisesta juutalaisuudesta. Jotkut tutkijat pitivät Goodenoughin väitettä epäuskottavana. He esittivät, että 200–300-lukuihin jaa. mennessä ei-juutalainen kuvasto olisi menettänyt syvemmän uskonnollisen merkityksensä. Näin ollen juutalaiset olisivat voineet ottaa sen käyttöön vain dekoratiivisista syistä.¹⁸ Lisäksi, lattioiden koristeaiheita laatineet taiteilijat käyttivät mallikirjoja (copy-books), joita käytettiin niin synagogien kuin muidenkin rakennusten suunnittelussa. Mallikirjojen käyttö tarkoittaa, ettei mosaiikkien teettäjien tai synagogissa vierailleiden ihmisten tarvinnut välttämättä ymmärtää motiivien taustalla olleita laajempia kulttuurisia merkityksiä.

¹⁵ Kirjan ajoituksesta katso Morgan 1983, 8–11.

¹⁶ Suomennettu englanninkielisestä käännöksestä, ks. Morgan 1983, 71.

¹⁷ Goodenough 1953–68, 8:215–218. See also, e.g., Goodman 2007.

¹⁸ E.g. Urbach 1959, 236–237; Ovadia 2002, 481–509.

Tämän ajatuksen varaan rakensi Nahman Avigad, joka ehdotti, että Helios ja eläinrata -motiivi ilmaisee yleisesti astrologian merkitystä juutalaisessa elämässä bysanttilaisaikaan.¹⁹ Michael Avi-Yonah ja hänen oppilaansa Rachel Hachlili esittivät sen sijaan, että motiiville annettiin erityinen juutalainen merkitys, joka viittasi kalenterin keskeiseen rooliin juutalaisessa traditiossa.²⁰ G. Forester, Avi-Yonan toinen oppilas, taas näki Helios ja eläinrata -motiivin jumalallisen kosmisen järjestyksen symbolina.²¹ Viime aikoina Foresterin tulkinnasta on esittänyt variaation Zeev Weiss, joka johti Sepforiksen synagogan kaivauksia. Weiss tulkitsee synagogan mosaiikin korostavan Jumalan voimaa historiassa.²² E. L. Sukenik totesi jo 1930-luvulla, että jotkut paikallisten juutalaisyhteisöjen liturgiset *pijjutim*-runot viittaavat selvästi eläinrataan teemana. Tämän yhteyden perusteella hän ja eräät viimeaikaiset tutkijat ovat esittäneet, että Helios ja eläinrata -motiivi todellakin kytkeytyi juutalaiseen kalenteriin ja sitä kautta jonkinlaiseen jumalalliseen järjestykseen.²³ Heidän mukaansa joissain juutalaisissa paikallisyhteisöissä eläinrata-aihe toimi synagogaliturgiassa visuaalisena lisänä *pijjutim*-runojen resitaation rinnalla. Näin se mitä kuultiin ja se mitä nähtiin, muodosti yhtenäisen kokonaisuuden.

Toiset tutkijat, kuten Morton Smith ja Lucille A. Roussin, ovat käyttäneet Helios ja eläinrata -motiivin tulkinnan apuna teosta *Sefer Ha-Razim* (Salaisuuksien kirja).²⁴ He identifioivat mosaiikkien keskellä esitetyn Helios-hahmon superenkeliksi, seurakunnan puolesta Jumalan edessä toimivaksi taivaalliseksi välittäjäksi. Tässä tulkinnassa kompositiokokonaisuuden alempien kuvakenttien tulkitaan viittaavan maanpäällisen maailmaan kun taas ylemmän paneelin, jossa on Toora-arkku, katsotaan viittaavan ylimpään maailmaan. Jodi Magness on tarkentanut tulkintaa edelleen.²⁵ Hän ehdottaa *Hekhalot* ja *Merkava* -kirjallisuuden pohjalta, että Helios-hahmo edustaa jumalallista superenkeli Metatronia

¹⁹ Avigad 1962; 1976, 282.

²⁰ Avi-Yonah 1964, 56–57; Hachlili 2002, 234–235.

²¹ Foerster 1985, 388; 1987, 225.

²² Weiss 2005, 231–235, 242; 2009.

²³ Sukenik 1934, 64–67. Katso myös esim. Fine 2005, 186–189, 204–205.

²⁴ Smith 1982, 209*–210*; Roussin 1997.

²⁵ Magness 2005.

ja että vaunut, joita kuvissa esiintyy, tulisi nähdä hänen valtaistuinvuonuihin (*merkava*). Tässä mystisessä kirjallisuudenlajissa Henok muuttuu maanpäällisestä ihmispapista enkelipapiksi nimeltä Metatron, joka palvelee taivaallisissa pyhäköissä. Henokin mainitaan myös eläneen 365 vuotta, minkä vuoksi hänet yhdistetään aurinkokalenterin laskentatapaan ja sen välittämiseen. Tällä on mahdollisesti yhteys Helios-hahmoa ympäröivään eläinrataan, joka osaltaan kuvaa kalenterivuotta.

Pohdintaa

Yksikään edellä esitetyistä tulkinnoista ei kuitenkaan ole täysin ongelmaton. Ensinnäkin väite, että ei-juutalaista kuvastoa käytettiin vain koristelutarkoituksiin, kumoutuu jo sillä, että synagogissa eläinratamotivia käytettiin yhdenmukaisesti ja toistuvasti kautta koko bysanttilaisajan Palestiinan. On huomattavaa, että juutalaiset eivät käyttäneet synagogien koristeluun muita ei-juutalaisia kuva-aiheita. Lisäksi Helios-hahmon korvaaminen auringolla Sepforiksen tapauksessa osoittaa, että ainakin joissain juutalaisissa yhteisöissä tätä hahmoa pidettiin ongelmallisena.

Myös ajatus, jonka mukaan Helios ja eläinrata -motiivit kuvaavat juutalaista kalenteria, on ongelmallinen, sillä aiheissa ei ole mitään suoraa viittausta juutalaiseen juhlakalenteriin. Pikemminkin eläinradan aurinkokalenteri, jossa on Helios-hahmo keskuksena, on ristiriidassa juutalaisen kuukalenterin kanssa. Mosaiikin kuva-aiheiden tietoisesta valinnasta kertoo se, että jotkut eläinratamotiivit ei-juutalaisissa konteksteissa (Sparta, Bet-Sean) kuvaavat Helioksen rinnalla myös kuun jumalattaren, Selenen. Tämän aineiston valossa vaikuttaa erikoiselta, että juutalaiset, mosaiikkeja rahoittaneet mesenaatit Palestiinassa valitsivat Helioksen hahmon eivätkä Seleneä, jos he halusivat korostaa yhteyttä juutalaiseen kuukalenteriin. Lisäksi, puolesta tunnetuista synagogien eläinratamosaiikeista vuodenajat ja kuukaudet eivät täsmää keskenään, kuten edellä todettiin. Tämän vuoksi kalenteritulkinta vaikuttaa epätoennäköiseltä ainakin näissä tapauksissa.

Yhteys synagogien Helios ja eläinrata -motiivien ja suunnilleen samalle ajalle ajoittuvan *Sefer Ha-Razimin* superenkelihahmon ja

Hekhalot-kirjallisuuden Metatron-hahmon välillä vaikuttaa todennäköisemmältä. Tämän tulkinnan ongelma tosin on, että laajoja, kolmi-osaisia mosaiikkeja, joissa maallinen, taivaallinen ja korkein piiri on edustettuna, on tähän mennessä löydetty vain Hammat Tiberiaasta ja Bet Alfasta. Lisäksi on kysyttävä, kuinka moni mosaiikin nähnyt aikalainen olisi ymmärtänyt näin pitkälle menevän viittauksen synagogan Helios-hahmossa? On muistettava, että mosaiikkilattioiden lisäksi Helios oli tuttu suurelle yleisölle kuvista, joita oli tähän aikaan sekä rahoissa että öljylampuissa. Vaikka kuvien tarkka merkitys ei ole aina selvää nykytutkijoille, näiden tavallisten esineiden täysin juutalainen tulkinta vaikuttaa epätodennäköiseltä.

Tämä johtaa meidät edeltävien tulkintojen ehkä kaikkein suurimpaan ongelmaan. Tulkinnoissa nimittäin oletetaan kaikkien synagogan käyttäjien edustaneen normatiivista juutalaisuutta riippumatta siitä, oliko kyse synagogan rakennuttajista ja mesenaateista vai tavallisista vierailijoista: miehistä tai naisista, lapsista tai aikuisista, kaupunkien tai kylien asukkaista. Erityisesti Lee I. Levine on vastustanut Helios ja eläinrata -motiivin yleistävää tulkintaa.²⁶ Levine selittää motiivin suosion synagogissa juontuvan sen varhaisimmasta tunnetusta ja myös kaikkein vaikuttavimmasta esimerkistä: Hammat Tiberiaan mosaiikista. Tähän aikaan Hammat Tiberiaassa sijaitsi juutalainen patriarkaatti ja se oli epäilemättä aikansa johtava juutalainen kaupunki.²⁷ Synagogan suurin mesenaatti oli läheisessä suhteessa vaikutusvaltaisen patriarkan kanssa, kuten Hammat Tiberiaan mosaiikin dedikaatiopiirtokirjoituksessa mainitaan peräti kahteen otteeseen. Levine ottaa huomioon sekä patriarkaatin että kaupungin aseman ja merkityksen ja esittää, että tästä johtuen muut juutalaiset yhteisöt saattoivat pitää Helios ja eläinrata -motiivia kiehtovana ja houkuttelevana, minkä vuoksi se lopulta omaksuttiin myös muihin synagogiin. Levinen mukaan edellä mainitut syyt selittävät myös teksteihin päätyneiden eläinrataa ja Heliosta koskevien viittausten ilmaantumisen tähän aikaan.²⁸

²⁶ Levine 2012, 328.

²⁷ Levine 2012, 329–335.

²⁸ Esim. Epifanios, *Panarion* 16.2.4–5; *Sefer Ha-Razim*.

Levinen selitys painottaa konkreettisten sosiaalisten, kulttuuristen ja yhteisöllisten olosuhteiden merkitystä enemmän kuin abstrakteja ideologisia ja uskonnollisia ideoita. Mutta hänenkin argumentoinnissaan on useita ongelmia. Suurin niistä on se, että emme voi olla varmoja, oliko Hammat Tiberiaan Helios ja eläinrata -motiivi kaikkein varhaisin. Itseasiassa Susijan motiivi voi teoriassa olla varhaisempi kuin Hammat Tiberiaan. Lisäksi jää selittämättä, miten ja miksi Helios ja eläinrata -motiivi päätyi juuri niihin viiteen muuhun synagogaan, joista ne tunnemme, eikä muihin synagogiin, jotka tältä ajalta tunnetaan. Selittämättä jää myös mosaiikkien yksityiskohdissa esiintyvä huomattava vaihtelu. Käsitellessään eläinradan merkkejä ja Heliosta koskevia viitauksia tekstilähteissä Levine myös sekoittaa asioiden riippuvuussuhteen ja seuraussuhteet. Ei ole mitään keinoa varmistaa, vaikuttivatko mosaiikkilattiat tekstiviitteisiin vai vaikuttivatko tekstit kuvien syntyyn. Vaikka Levinen selitys Helios ja eläinrata -motiivin leviämislle Hammat Tiberiaan esimerkin kautta onkin uusi, se on lopulta kuitenkin vain variaatio aiemmasta ideasta, jonka mukaan kuvasto oli menettänyt eijuutalaisen miellelyhtymän (ks. edellä).

Levine on kuitenkin oikeassa korostaessaan sitä, että kaiken kattava, kaikkia synagogia koskeva tulkinta Helios ja eläinrata -motiiville on liian yksinkertaistava. Vaikka samankaltaisuudet varmasti viittaavat jonkinlaiseen kulttuuriseen ja/tai uskonnolliseen yhteyteen eri synagogien välillä, mosaiikeissa esiintyvä vaihtelu osoittaa, että paikallinen konteksti synnytti niihin merkittävästi variaatioita. Helios ja eläinrata -motiivit tulkitaan myös useimmiten mosaiikkeja rahoittaneiden mesenaattien näkökulmasta olettaen, että juuri he päättivät niissä esiintyvät teemat. Jää ratkaisematta, ymmärsivätkö tavalliset seurakunnan jäsenet mosaiikit samalla tavalla. Lisäksi voidaan kysyä, olisiko synagogan vakiokävijöillä ollut erilaisia ajatuksia aiheiden tulkinnasta verrattuna satunnaisiin vieraisiin?

Mosaiikkeja nähneiden aikalaisten tulkinnat ovat pitkälti riippuvaisia siitä, millaisessa vuorovaikutuksessa he olivat Helios ja eläinrata -motiiviin. Ikävä kyllä, tätä on erittäin vaikea selvittää historian tutkimuksen keinoin. Vaikka Helios ja eläinrata -motiivien sijoittaminen synagogien lattioiden keskelle viittaa niiden merkitykseen henkilöille, jotka päättivät synagogien arkkitehtuurista ja taiteesta, on todennäköistä, että

tavallisten jumalanpalvelusten aikana vain vähän näistä kookkaista kuvista oli näkyvissä seurakuntalaisille, jotka seisoivat tai istuivat niiden päällä. On mahdollista, että ajoittain myös matot peittivät osia mosaiikeista. Olisi siis kiinnitettävä huomiota myös synagogien valaistukseen arvioitaessa sitä, kuinka katsoja ymmärsivät mosaiikit. Se, että jotkut kuvista lopulta korvattiin toisen tyyppisillä mosaiikeilla (Susija) tai tuhottiin ikonoklasmissa (Na‘aran) paljastaa myös, että jossain vaiheessa kuvien merkitys, ainakin näissä synagogissa, muuttui merkittävästi.

Suurin osa Helios ja eläinrata -motiivin tulkinnoista lähtee siitä perusoletuksesta, että annettu tulkinta sopii kaikkiin synagogan jäseniin. Tulkinnat ovat myös kytköksissä laajempaan keskusteluun bysanttilaisajan Palestiinan juutalaisuuden luonteesta ja kehityksestä. Eri tulkinnat lähtevät ajatuksesta, että aikakauden juutalaiset liikkeet olivat melko irrallisia ja autonomisia, eivätkä juuri vaikuttaneet toistensa tekemisiin. Kuten artikkelin alussa mainittiin, Helios ja eläinrata -motiivi tulkitaan tämän mukaisesti joko osoitukseksi mystisen ja maagisen juutalaisen liikehdinnän vahvuudesta tai valtavirtaa edustaneen rabbiinisen juutalaisuuden monimuotoisuudesta. Silti tutkijat ovat entistä tietoisempia siitä, että ajatus eri juutalaisten ryhmien keskinäisen vaikutuksen puutteesta ei pidä paikkansa.²⁹ Jäljelle jää vain monimutkainen kuva juutalaisista liikkeistä, jotka kehittyivät ja muuttuivat keskinäisen vuorovaikutuksen kautta. Tämän kaltaisen laajemman näkemyksen mukaan Helios ja eläinrata -motiivin ei voida enää ymmärtää edustavan ”mystistä”, ”maagista” tai ”rabbiinista” juutalaisuutta. Sen sijaan voidaan sanoa, että motiivi ilmentää juutalaisen yhteiskunnan monimuotoisuutta tänä aikana.

Yhteenveto

Tällä hetkellä ei vaikuta siltä, että konsensusta bysanttilaisten synagogien Helios ja eläinrata -motiivien merkityksestä juutalaiselle yhteiskun-

29 Ks. Boustán 2011 ja hänen aiempi kirjallisuutensa.

nalle saavutettaisiin aivan lähiaikoina. Tämä johtuu lähinnä neljän tekijän yhdistelmästä: (1) eläinratamotiivi ei sovi yhteen sen kanssa, mitä pidetään ”juutalaisuutena”, eli ”valtavirran” rabbiinisen juutalaisuuden kanssa; (2) kuva-aihe esiintyy bysanttilaisajan Palestiinassa ainoastaan jumalanpalvelukseen tarkoitetuissa rakennuksissa eli synagogissa, ei missään muualla; (3) synagogien mosaiikkeja ei kuvata juutalaisissa kirjallisissa lähteissä ja (4) tutkijoiden näkemykset juutalaisuuden kehityksestä myöhäisantiikin aikana poikkeavat toisistaan. Silti juuri nämä neljä aspektia tekevät Helios ja eläinrata -motiivista niin mielenkiintoisen tutkimusaiheen, joka jatkossakin tulee epäilemättä synnyttämään vilkasta keskustelua tutkijoiden parissa.

Kirjallisuus

Avigad, Nahman

1962 ”The Mosaic Pavement of the Beth-Alpha Synagogue and its Place in the History of Jewish Art”, in *The Beth Shean Valley: The 17th Archaeological Convention*. Jerusalem: Israel Exploration Society, 63–70 (Hepreaksi).

1976 *Beth She‘arim, Vol. 3: Report on the Excavations during 1953–1958, Catacombs 12–23*. New Brunswick: Rutgers University Press.

Avi-Yonah, Michael

1934 ”A Sixth-Century Synagogue at Isfiya”. *Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine* 3, 118–131.

1964 ”The Caesarea Inscription of the Twenty-Four Priestly Courses”. *The Teacher’s Yoke: Studies in Memory of Henry Trantham*. Eds. E. J. Vardaman & J. L. Garrett. Waco: Baylor University Press, 45–57.

Barag, Dan

1993 ”Japhia”. *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Vol. 2. Ed. E. Stern. Jerusalem: Israel Exploration Society, 659–660.

Boustán, Ra’anan

2011 ”Rabbinization and the Making of Early Jewish Mysticism”. *Jewish Quarterly Review* 101/4, 482–501.

Charlesworth, James H.

1983 *The Old Testament Pseudepigrapha, Vol. 1: Apocalyptic Literature and Testaments*. The Anchor Yale Bible Reference Library. New Haven: Yale University Press.

Dothan, Moshe

- 1983 *Hammath Tiberias, Vol. I. Early Synagogues and the Hellenistic and Roman Remains*. Jerusalem: Israel Exploration Society.

Dunbabin, Katherine M. D.

- 1999 *Mosaics of the Greek and Roman World*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fitzgerald, Gerald M.

- 1939 *A Sixth Century Monastery at Beth-Shan (Scythopolis)*. Publications of the Palestine Section of the University Museum 4. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.

Foerster, Gideon

- 1985 "Representations of the Zodiac in Ancient Synagogues and Their Iconographic Sources". *Eretz Israel* 18, 380–391 (Hepreaksi).
 1987 "The Zodiac in Ancient Synagogues and Its Place in Jewish Thought and Literature". *Eretz Israel* 19, 225–234 (Hepreaksi).

Goodenough, Erwin R.

- 1953–68 *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*. 13 Vols. Princeton: Princeton University Press.

Goodman, Martin D.

- 2007 "The Jewish Image of God in Late Antiquity". *Judaism in the Roman World: Collected Essays*. Ed. M. D. Goodman. Ancient Judaism and Early Christianity 66. Leiden: Brill, 205–217.

Gutman, Shmaryahu, Ze'ev Yeivin & Ehud Netzer

- 1981 "Excavation in the Synagogue at Horvat Susiya". *Ancient Synagogues Revealed*. Ed. L. I. Levine. Jerusalem: Israel Exploration Society, 123–128.

Hachlili, Rachel

- 2002 "The Zodiac in Ancient Synagogal Art: A Review". *Jewish Studies Quarterly* 9/3, 219–258.
 2013 *Ancient Synagogues—Archaeology and Art: New Discoveries and Current Research*. Handbuch der Orientalistik 1.105. Leiden: Brill.

Leibner, Uzi and Shulamit Miller

- 2010 "A Figural Mosaic in the Synagogue at Khirbet Wadi Hamam". *Journal of Roman Archaeology* 23, 238–264.

Levine, Lee I.

- 2012 *Visual Judaism in Late Antiquity. Historical Contexts of Jewish Art*. New Haven: Yale University Press.

Magness, Jodi

- 2005 "Heaven on Earth: Helios and the Zodiac Cycle in Ancient Palestinian Synagogues". *Dumbarton Oaks Papers* 59, 1–52.

Morgan, Michael A.

1983 *Sepher Ha-Razim: The Book of the Mysteries*. SBL Texts and Translations 25; SBL Pseudepigrapha Series 11. Chico: Scholars Press.

Ovadiah, Asher

2002 *Art and Archaeology in Israel and Neighbouring Countries*. London: Pindar Press.

Roussin, Lucille A.

1997 "The Zodiac in Synagogue Decoration". *Archaeology and the Galilee: Texts and Contexts in the Graeco-Roman and Byzantine Periods*. Eds. D. R. Edwards & C. T. McCollough. Atlanta: Scholars Press, 83–96.

Schwartz, Seth

2002 "Historiography on the Jews in the 'Talmudic Period' (70–640 CE)" *Oxford Handbook of Jewish Studies*. Ed. M. D. Goodman. Oxford: Oxford University Press, 79–114.

Smith, Morton

1982 "Helios in Palestine". *Eretz-Israel* 16, 199*–214*.

Sukenik, Eleazar L.

1932 *The Ancient Synagogue of Beth-Alpha*. Jerusalem: Magnes Press.

1934 *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*. London: British Academy.

Urbach, Ephraim E.

1959 "The Rabbinical Laws on Idolatry in the Second and Third Centuries in the Light of Archaeological and Historical Facts". *Israel Exploration Journal* 9, 149–165, 229–245.

Vincent, Louis-Hugues

1919 "Le Sanctuaire Juif de "Ain-Doug". *Revue Biblique* 16, 532–563.

1920 "Le Sanctuaire Juif de "Ain-Doug". *Revue Biblique* 30, 442–443.

1961 "Une Sanctuaire dans la region de Jericho, la Synagogue de Na'aren". *Revue Biblique* 68, 163–177.

Weiss, Zeev

2005 *The Sepphoris Synagogue: Deciphering an Ancient Message Through Its Archaeological and Socio-Historical Contexts*. Jerusalem: Israel Exploration Society.

2009 "Between Rome and Byzantium: Pagan Motifs in Synagogue Art and Their Place in the Judaeo-Christian Controversy". *Jewish Identities in Antiquity: Studies in Memory of Menahem Stern*. Eds. L. I. Levine & D. R. Schwartz. Tübingen: Mohr Siebeck, 367–390.